

NAPJAINK

AZ EGYSZERŰSÉG: TÚL EGYSZERŰ ÉS TÚL BONYOLULT Swinburne vallásfilozófiájának tanulságai az egyszerűségről mint vallásfilozófiai vezérfonálról

Richard Swinburne vallásfilozófiai munkássága óta a kortárs vallásfilozófiában központi kérdéssé vált, hogy vajon az istenhypotézis vagy metafizikai riválisai egyszerűbbek-e. Swinburne — a kortárs analitikus vallásfilozófiában mindenképpen — új fejezetet nyitott azzal, hogy Isten létezése mellett úgy érvelt (módszeresen kidolgozott formában elsőként), hogy azért kell jelenlegi ismereteink fényében elfogadnunk az istenhypotézis igazságát, mert ez a hipotézis nyújtja világunk legáltalánosabb jellemzőinek *legegyszerűbb* és egyben legjobb magyarázatát.

Swinburne ezzel a stratégiával sokak számára ismét izgalmassá tette az istenkérdést. Olyanok számára is, akik egyébként úgy vélték, Hume, Kant és követői megmutatták, elvi okokból lehetetlen kétségbevonhatatlan bizonyításokkal előállni Isten léte mellett. Hiszen Swinburne stratégiája arra épül, hogy megmutassa, nincs szükség Isten létezését tökéletes bizonyossággal garantáló klasszikus filozófiai érvekre. Ehelyett Isten létezésének feltevését olyan (tág értelemben vett) tudományos hipotézisnek tekinthetjük, amelyet *ugyanazért és ugyanúgy* lenne érdemes elfogadnunk, mint mondjuk az űsrobbanás hipotézisét. Nevezetesen: azért, mert e hipotézis fényében a legvalószínűbb a világ ismert általános jellemzőinek a felbukkanása. Az űsrobbanás hipotézisének igazsága mellett sincsenek olyan érvek, amelyek teljes bizonyossággal kizárnák a rivális hipotézisek igazságát. A fizikusok többsége azért fogadja el mégis ezt a hipotézist, mert nemcsak jól illeszkedik más fizikai ismereteinkhez, de e hipotézis fényében egyértelműen számíthatunk az univerzum olyan vonásainak megjelenésére (mint például az univerzum tágulására), amelyekre nem, vagy csak kevésbé számíthatnánk akkor, ha például univerzumunk térben és időben örökkévaló lenne.

Swinburne amelletttör lándzsát, hogy ugyanilyen okokból kifolyólag érdemes elfogadnunk az istenhypotézist is, azt tehát, hogy létezik egy soha el nem pusztuló, mindentudó, mindenható, morálisan tökéletes és teljesen szabad testetlen személy. Ugyanis — érvel Swinburne — ennek a hipotézisnek a fényében számíthatnánk leginkább arra, hogy univerzumunkat természeti törvények irányítják, valamint arra, hogy ezek a törvények,

továbbá az univerzum alapvető tulajdonságait meghatározó konstansok kedvezőek az élet (és az emberi élet) megjelenése szempontjából. Nem is beszélve olyan további jelenségekről, amelyeket Swinburne szerint Isten létezésének feltevése nélkül roppant valószínűtlen és meglepő tényeknek kellene tekintenünk: az emberi tudatosság létezését és hézagmentes illeszkedését az anyagi világ rendjéhez, a lelkiismeret létezését, valamint azt a tényt, hogy e világ bőven ad az emberi lényeknek lehetőséget jellemük, tudásuk és szeretetkapcsolataik tökéletesítésére.

Swinburne rendre úgy hozza ki győztesnek az istenhypotézist legerősebb riválisaival szemben, hogy azt állítja, az istenhypotézis egyszerűbb, mint a legjobb alternatívái. Swinburne szerint ugyanis az egyszerűség az igazság jele, azaz ha két elmélet minden egyéb tekintetben egyformán jól magyarázza a magyarázatra szoruló tényeket, akkor annak az elméletnek az igazsága valószínűbb, amelyik egyszerűbb. Swinburne elismeri, hogy meg lehetne alkotni a valóságnak olyan naturalista, természetfeletti lények létezését nem feltételező elméleteit, melyek magyarázzák a világ már említett rejtélyes jellemzőit (vagy legalábbis egyikét-másikat), de ezek bonyolultabbak az istenhypotézisnél, és ezért elvetendőek.

Bár Swinburne nem kísérel meg olyan érveket megfogalmazni, amelyek teljességgel kizárnák az ateizmus igazságát, arra mindenesetre igényt tart, hogy érvei alapján minden racionális és a releváns tényekkel tisztában lévő személynek el kellene fogadnia, hogy legalábbis jelenlegi ismereteink alapján az istenhypotézis igazsága a legvalószínűbb. Javáreszt éppen azért, mert minden kellően kompetens személynek fel kellene ismernie, hogy a releváns tényekre magyarázattal szolgáló elméletek közül messze a teizmus a legegyszerűbb.

Úgy vélem, Swinburne kísérletének mind teológiai, mind filozófiai kudarcot kell vallania. Nem azt állítom, hogy Swinburne valamit elrontott volna, és vallásfilozófiája ezért nem kielégítő filozófiai és teológiai szempontból nézve. Hanem azt állítom, hogy az a koncepció, amely Isten létezésébe vetett hitet elsősorban azon az állításon keresztül igazolja, hogy a világ tényeinek legjobb tudományos magyarázatát az istenhypotézis adja, teológiai, szükségképpen egy mélyen problematikus istenképhez fog eljutni, és még arra sem lesz képes, hogy kellően erős igazolását nyújtsa e problematikus istenképbe vetett hitnek. Swinburne filozófiájának kudarca ezért túlmutat önmagán, így különösen tanulságos megvizsgálni e kudarcnak az okait. Úgy vélem, e kudarc megmutatja, miért

nem érdemes az istenhitet tudományos (vagy akár kvázi-tudományos) hipotézisként kezelniük.

1. A teológiai probléma

Egyelőre felteszem — bár később amellet fogok érvelni, hogy még ez sem állja meg a helyét —, hogy Swinburne-nek teljesen igaza van abban, hogy az istenhipotézis adja a legegyszerűbb, legteljeskörűbb és így legracionálisabb magyarázatát univerzumunk legáltalánosabb vonásaira. Ám annak a tudományos egyszerűségnek, aminek mentén Swinburne bizonyítja a teizmus felsőbbrendűségét a rivális hipotézisekkel szemben, ára van. Olyan ár, amit véleményem szerint akkor sem lenne szabad megfizetni, ha Swinburne apologetikai programja sikerrel járna, és racionálisan megkerülhetlenné tenné (valamilyen!) Isten létezésének elfogadását. Ugyanis — és ez a fő problémám — a tudományos hipotézisek igazolását követő úton elvi okokból csupán egy olyan istenség vagy demiurgosz „bizonyítása” lenne lehetséges, aki végtelenül kisebb, mint Ábrahám, Izsák és Jákob Istene, és nem is igazán méltó az imádásra.

A tudományos hipotézisek² egy-egy esemény bekövetkezésére vagy állapot fennállására úgy próbálnak magyarázatot nyújtani, hogy rámutatnak egy-egy korábbi esemény bekövetkezésére vagy állapot fennállására, s bizonyos törvényszerűségek alapján azt mondják, hogy e törvényszerűségek fényében valószínű volt, hogy ezek a korábbi események/állapotok a magyarázott későbbi esemény/állapot bekövetkezéséhez fognak vezetni. A tudományos hipotézisek közül ezért — legalábbis — előnyben szokás részesíteni azokat a hipotéziseket, amelyek a térhez és/vagy az időhöz köthetőek (hiszen az események és állapotok, a kivételes eseteket leszámítva, ehhez köthetőek).

A tudományos hipotézisek és a törvényszerűségekre való hivatkozás szoros kapcsolata a tudományos hipotézisekre épülő magyarázatoknak egy még mélyebben húzódó vonására irányítja rá a figyelmünket. A tudományos hipotézisek törvényszerűségekre való hivatkozással mindig csak azt a kérdést próbálják megválaszolni, hogy a világ egy adott időpontban vagy intervallumban miért éppen úgy van, ahogy van, és nem máshogy. Azaz a tudományos hipotézisek arra törnek, hogy törvényszerű *kontrasztív* magyarázatokkal szolgáljanak. Ezért a tudományos hipotézisek felállításakor fel sem merül, hogy a magyarázatra szoruló esemény, állapot vagy esetleg létező *szükségszerű* lenne, vagy esetleg valamilyen *szükségszerű* létezőnek a *szükségszerű* következménye volna. Azért nem, mert ha ilyen erős értelemben *szükségszerű* volna a magyarázandó, akkor eleve nem (amúgy esetlegesnek tűnő) törvényszerűségekre hivatkozó hipotézisekkel kellene hozzáfog-

ni a szóban forgó esemény/állapot/entitás magyarázatának, hanem meg kellene világítani, hogy miben is áll ez az igen erős *szükségszerűség*. Ez a magyarázat pedig nem a (természet)tudományos hipotézisekre építő magyarázatokra hasonlítana, hanem olyan metafizikai magyarázatokra, amelyek világossá teszik, miből nyeri a magyarázandó dolog fennállásának *szükségszerűségét*.

Ha a hipotézisekkel operáló tudományos magyarázatoknak csak ezen strukturális elemeit vesszük figyelembe, akkor arra kell számítanunk, hogy aki az istenkérdést az istenhipotézis racionális tarthatósága felől közelíti meg, annak számára a hipotézisben szereplő és a világ esetleges vonásait magyarázó Isten időbeli (és esetleg térbeli) lesz, illetve nem fog megalapozni olyan igazságokat sem a létezéssel, sem Isten létevel kapcsolatban, amelyeket egyébként *szükségszerűnek* tekintünk.

Swinburne-nél éppen egy ilyen Isten szerepel az általa legjobbnak és legegyszerűbbnek nevezett istenhipotézisben. Ez az Isten időbeli (bár valamiért soha nem keletkezett, soha el nem pusztul), nemcsak a logikai, de a morális igazságokhoz sincs semmi köze (mert ahogy a logikai igazságok, Swinburne szerint a morális igazságok is a fogalmakból következnek, tehát logikai igazságok ezek is).³ Továbbá, Isten ontológiailag abban az értelemben *szükségszerű* (pontosabban az Atyaisten), hogy semmilyen értelemben nem oka semmi sem az ő létezésének; de hogy miért is kell léteznie ezen Istennek, arról Swinburne-nek nincs mondanivalója. Ráadásul Isten Swinburne szerint abban az értelemben tartja fenn a világot, hogy olyan dolgokat teremtett, amelyek nem vesztek csak úgy el a tulajdonságaikat (konzerválják tulajdonságaikat),⁴ és nem dönt úgy, hogy elpusztítja ezt a világot.⁵ A világnak Isten Swinburne-nél nem alapja és forrása, inkább csak tulajdonosa és építőmestere: egy nagyhatalmú demiurgosz.

Nem azt mondom, hogy ne lehetne igaz, amit Swinburne mond. Hanem azt állítom, hogy Istene összezsugorodott, és ezek után nem világos, miért kellene őt bárkinek imádnia. Igazán szép dolog Swinburne demiurgosztól, hogy úgy döntött, megteremt a világot és létrehoz engem. Hálás is vagyok érte, de nem igazán érthető, hogy ezek után miért kellene különösebben törődöm vele. A morális igazságok tőle függetlenek, és mivel Swinburne demiurgosza teljesen racionális, és ismeri is ezeket a morális igazságokat, bizonyára elég lesz neki, ha követem ezeket a morális igazságokat. Ha pedig az eredendő bűn vagy más miatt ez nem megy nekem, és neki van hatalma megadni nekem azt a képességet, hogy tudjam követni ezeket a morális igazságokat, akkor igazán elvárhatom tőle, hogy ezeket megadja, hogy ezzel

megóvjon engem a kárhozattól és a morális vétkek elkövetésétől. Nehéz látni, hogy világunk racionális építőmestere mi egyebet várhatna még el tőlem, mint hogy kövessem a házirendet.

Ezzel szemben, ha Istent — a régebbi hagyományoknak megfelelően — továbbra is elsősorban úgy fogjuk fel, mint ami a létezés egészének éltető forrása, aki önmagát és a létezés egészét saját szertetaktusában aktívan fenntartja, és aki minden vágyunkon és törekvésünkön keresztül valamilyen módon vonz magához bennünket, akkor egy egészen más képet kapunk Istenről. Ekkor az Istenhez való közelség vagy távolság kérdése belülről érint engem. Immár nemcsak az a kérdés, hogy megfelelek-e a házimesternek, hanem hogy milyen közel kerülök ahhoz, aki létezésem alapja, akár tudomást veszek erről, akár nem, és akire véges tárgyak által kielégíthetetlen vágyaim és akaratom valójában irányul, akár belátom ezt, akár nem. Az imádat nem csupán kötelességem, de minden szabályt és parancsot meghaladó belső érdekem is, hiszen jelenbéli függésem és vágyaim jövőbeli beteljesedése mind a teremtményeket végtelen módon meghaladó eme végső valóságtól származnak, aki a keresztény hit szerint még a lehetetlennek látszót is megvalósította: leszállt trónjáról és ember képében megmutatta önmagát számunkra csak azért, hogy ne tévesszük szem elől őt, mint létünk és boldogságunk alfáját és ómegáját.

Tehát úgy látom, Swinburne azon igyekezete, hogy Isten létezését az istenhypotézis erősségén keresztül igazolja, sajnos oda vezet, hogy Isten, valamint az Isten és ember közötti viszony legfontosabb metafizikai jellemzői homályosulnak el.

2. A filozófiai probléma

Bár jelentős teológiai ára van annak, ha tudományos hipotézisek egyszerűségének és egyéb követelményeinek való megfelelésen keresztül igyekszünk igazolni Isten létezését, talán sokak számára ez az ár elfogadható lenne, ha cserébe (egy ontológiailag kevésbé impozáns) istenség létezésének elfogadását képesek lennénk racionálisan megkerülhetlenné tenni. Ám úgy vélem, Swinburne kísérlete szükségképpen nem járhat ezen a téren sikerrel.

Swinburne megkülönbözteti az elméletek vagy hipotézisek két olyan tulajdonságát, amelyet szokás az egyszerűség címkéje alatt tárgyalni. Az egyiket Swinburne „szerénységnek” nevezi. Egy elmélet annál szerényebb, minél kevesebbet állít a világról. És abban mindenki egyetértene Swinburne-nel, hogy a két elmélet között csupán annyi a különbség, hogy az egyik szerényebb a másiknál (azaz az egyik elmélet minden olyan állítást tartalmaz, mint a másik, de még ezen felül is tesz a kevésbé szerény elmélet olyan további állításo-

kat, amelyek vagy igazak, vagy nem), akkor a szerényebb elmélet igazsága valószínűbb.

Swinburne azonban nem erre gondol, amikor egyszerűségről beszél. Swinburne szerint egy elmélet annál egyszerűbb i) minél kevesebb entitást tartalmaz, ii) minél kevesebb típusú entitást tartalmaz, iii) minél kevesebb olyan terminust tartalmaz, amelyet valamilyen más terminus segítségével kell magyarázni, iv) minél kevesebb törvényt tartalmaz, vagy olyan törvényeket tartalmaz, amelyek kevesebb változóhoz kapcsolódnak, v) minél kevesebb matematikai terminust tartalmaz.⁶

Tekintve, hogy az első két kritérium minden további magyarázat nélkül is érthető, ezekre fogok koncentrálni, hogy az egyszerűség kritériumának — szerintem legjelentősebb — problémáját bemutassam. A kiindulópontom az, hogy mivel az egyszerűségnek nem csak egy kritériuma van, ezek a kritériumok ütközhetnek: például fennállhat olyan helyzet, hogy bár a két rivális hipotézis közül az egyik kevesebb entitást feltételez, mint a másik, a másik elmélet kevesebb típusú entitást feltételezésével él, mint az az elmélet, amely darabszámra több entitást feltételez. Éppen ez a helyzet akkor, ha az univerzum eredetének széles körben ismert két elméletét hasonlítjuk össze. Míg az istenhypotézis az univerzum legalapvetőbb vonásainak magyarázataként egy új entitást vezet be az ontológiai térképre, Istent, aki bölcsességében az életet fenntartani képes univerzumot teremtett; addig a multiverzum-elmélet számtalan univerzum létezését feltételezi, és azt mondja, hogy az univerzumok ilyen bősége közepette semmi okunk azon csodálkozni, hogy az egyik véletlenül éppen olyan, mint a miénk.

Hogyan döntünk a két elmélet között? Mindkét elméletnek vannak problémái. Swinburne szerint a multiverzum-hypotézis nem tenné igazán valószínűvé azt, hogy egy olyan gazdag univerzumban találjuk magunkat, mint a miénk. E hipotézis alapján csodálkoznunk kellene azon, hogy agyunkat nem egy kicsiny, csak rövid ideig létező univerzum veszi körül, melynek létrejötte egyszerűsége miatt sokkal valószínűbb, mint a mi agyunkat körülvevő komplex világegyetem. Ugyanakkor — és ezt bizonyos mértékig Swinburne is elismeri — a rossz jelenléte a mi univerzumunkban feszültségben van a tökéletesen racionális és jóságos Isten feltételezésével. Ám Swinburne szerint nagyon fontos az, hogy az istenhypotézis jóval egyszerűbb, mint a multiverzum-hypotézis, hiszen ez csupán egyetlen különleges entitás feltételezésével él, míg a multiverzum-elmélet számtalan univerzum létezését állítja. Swinburne szerint ennek fényében igencsak ésszerűtlen lenne a multiverzum-hypotézist előnyben részesíteni az istenhypotézissel szemben. Sőt, az istenhypotézis általános egysze-

rúsége és magyarázati ereje miatt az istenhipotézis elfogadása az igazán racionális opció.

Izgalmas kérdés azonban, hogy Swinburne mégis hogyan dönti el, hogy valószínűtlenebb kvázi végtelen számú entitás létezése, mint egyetlen egy, minden másnál végtelenül hatalmasabb és bölcsőbb entitásé? Swinburne nem fűz ehhez hosszabb magyarázatot, alighanem azért, mert egyrészt úgy véli, hogy egyszerűen az irracionális netovábbja végtelen számú megfigyelhetetlen entitás feltételezése egyetlen egy (jóllehet minden más megfigyelhető létezőt végtelenül meghaladó) entitás feltételezése helyett.⁷ Másrészt Swinburne szerint a multiverzumnak is finomhangoltnak kell lennie ahhoz, hogy életet teremtsen, így a multiverzum is tovább mutat a jóval egyszerűbb istenhipotézis felé⁸ — ezért e probléma nem fenyegeti Swinburne fő célját, az istenhipotézis felsőbbrendűségének demonstrációját.

Én azonban egy kicsit tovább vizsgálom e problémát, mert úgy vélem, mélyebb, mint Swinburne gondolja. Végtelen sok entitás feltételezése biztosan radikálisan csökkenti egy elmélet egyszerűségét, de miért nem teszi ugyanezt egy végtelen hatalommal rendelkező entitás feltételezése? Hiszen gondolhatnánk azt, hogy egy minden észlelt entitástól radikálisan eltérő, végtelen hatalommal és tudással rendelkező létező bevezetése jelentősen komplikálja ontológiai térképünket. Swinburne egyik legfontosabb állítása, hogy mindig egyszerűbb egy olyan elmélet, amely egy-egy tulajdonságot úgy vezet be, hogy annak végtelen az intenzitása, mint az az elmélet, amely az adott tulajdonságnak egy végeseen nagy változatát vezet be. Tehát viszonylag egyszerű az az elmélet, amely egy végtelenül nagy hatalommal rendelkező istenséget vezet be bizonyos jelenségek magyarázataként ahhoz az elmélethez képest, amely egy nagyon nagy hatalmú lényt vezet be. Swinburne — számomra úgy tűnik — e tétel igazolására elsősorban tudománytörténeti példákat hoz. Amikor Newton a gravitáció terjedési sebességéről felállított egy hipotézist, nem azt feltételezte, hogy a gravitáció olyan nagy sebességgel terjed, hogy méréseink nem képesek különbséget tenni e hatalmas sebesség és a végtelen sebességű terjedés között, hanem azt, hogy egyszerűen végtelen nagy a gravitáció terjedési sebessége.

Nem vagyok benne biztos, hogy a tudománytörténet ilyesfajta eljárásainak nem pusztán a *pragmatikus* egyszerűség, azaz nem a kényelem-e a valódi magyarázata. Ha modelleket készítünk, akkor egyértelmű, hogy mit jelent a végtelen nagy sebesség (azaz hogy a gravitációs hatás terjedése pillanatnyi), míg az, hogy „meghatározhatatlanul nagy sebességgel” halad a gravitáció, igencsak homályos leírás, és nem világos, hogy a modellekben milyen

számmal kell ezt helyettesítenünk. Ilyesmiről közmegegyezést kialakítani nagyon nehéz, így sokkal kényelmesebb, ha egyszerűen végtelennel számolunk. Ezért nem látok elég erős történeti érvet amellett, hogy egyszerűbb az az elmélet, amely egy ismeretlen terjedési sebességet végtelennek tekint, mintsem valamilyen nagyon nagy, a jelenlegi mérési eszközökkel igazolhatatlan értéknek.

Swinburne-nek még egy érve van arra, miért tekintjük egyszerűbbnek egy végtelen intenzitású tulajdonság feltételezését egy meghatározhatatlanul nagygal szemben. Swinburne szerint a végtelenséget egyfajta konceptuális egyszerűség jellemzi: a végtelenül nagy terjedési sebesség fogalmát mindenki megérti, még az is, akinek nehézséget okoz egy hatalmas szám felfogása vagy az azzal való számolás.⁹ Hasonló gondolatmeneteket lehetne építeni az olyan esztétikai fogalmakra is, mint az elegancia (Swinburne is utal erre az irányra)¹⁰ — amely esztétikai tulajdonságoknak köszönhetően egy-egy elmélet jobban illeszkedik az emberi elme sajátosságaihoz. Ám nem világos, hogy e szempontok mennyiben valószínűsítik az igazságot, azaz hogy az elmélet jobb kezelhetősége vagy tetszetősége mennyiben igazolja az elméletet. Elég önkényesnek tűnik bármit is mondani arról, hogy két, empirikusan egyenrangú elmélet közül mennyivel valószínűbb az igazsága annak, amelyik ilyen vagy olyan szempontból elegánsabb — és ezt érzem Swinburne vállalkozása legnagyobb filozófiai gyengeségének. Az egyszerűség különböző típusainak súlyozása végső soron igencsak önkényesnek tűnik. (Draper egy ehhez hasonló kritikát úgy fogalmaz meg: szerinte attól függ, melyik elméletet találjuk egyszerűbbnek, hogy melyik illeszkedik jobban a többi vélekedésünkhöz.¹¹) Ám ha nincs racionálisan kényszerítő erejű mérceje az egyszerűségnek, akkor sok esetben két elmélet között nem lehet nézőponttól függetlenül megállapítani, hogy melyik az egyszerűbb — mint például a végtelenül nagy hatalommal rendelkező entitás feltételezésével élő teizmus vagy a végtelen sok entitást feltételező multiverzum elmélet esetében.

Ezt a bizonytalanságot látva nem csoda, ha sok tudós ember úgy van vele, hogy pusztán a magyarázó hipotézisek erejét nézve nem köteleződik el egyik magyarázat mellett sem: sem az Istent kizáró naturalizmus, sem a teizmus mellett. Ha pusztán tudományos hipotézisekként vizsgáljuk a teizmust és az ateista naturalizmust, akkor megállapíthatjuk, hogy mindkettőnek vannak problémái (az ateista naturalizmusnak például nehézséget okoz a tudat magyarázata, míg a teizmusnak a rosszé), és ha egyszerűségük eldöntése önkényes vagy legalábbis szempontfüggő, akkor értelmetlen látszik e tudományos vagy kvázi-tudományos hipotézisek igazsága felőli ítélet felfüggesztése.

Összességében tehát úgy látom, nem érdemes az egyszerűséget megtenni annak vezérfonalául, hogy mely metafizikai elméletet kell racionálisan elfogadni. Úgy gondolom, ez az istenhipotézis esetében ahhoz vezet, hogy túlságosan leegyszerűsíti Isten metafizikáját, olyannyira, hogy féltő, hamis képet alakít ki róla anélkül, hogy eme istenhipotézis helytállósága vagy legalább más hipotézisekhez képest feltételezett magasabb rendű racionalitása nézőpontfüggetlen igazolást nyerne.

BERNÁTH LÁSZLÓ

A tanulmány az Információs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott „A morális felelősség metafizikai forrása” című Posztdoktori Kiválósági Program keretében készült (a pályázat kódja: PD131998). Emellett a kutatás alatt a K132911 jelű OTKA pályázat támogatását élveztem.

¹Mivel az istenhipotézis azon keresztül magyarázza világunk általános vonásait, hogy Isten milyen döntést hozott, milyen célok alapján, s milyen tudással rendelkezett, ezért egy olyan magyarázatot nyújt, ami nagyban támaszkodik az úgynevezett népi pszichológia terminusaira. A népi pszichológia terminusaira építő magyarázatok sokak szerint nem telivér tudományos magyarázatok, ezért a zárójeles megjegyzés.

²Érdemes egy ponton megjegyezni, hogy számos tudomány nem hipotézisek fenntarthatóságát vizsgálja. A történelem, az irodalomtudomány és még sok más humántudomány (mint például a filozófia) nem olyan magyarázatokat vizsgál tipikusan, amelyek kapcsolódnának univerzális törvényekhez vagy törvényszerűségekhez.

³Richard Swinburne: *The Existence of God*. Clarendon Press, Oxford, 2004, 214.

⁴Richard Swinburne: *The Existence of God*, i. m. 34.

⁵Richard Swinburne: *Isten volt Jézus?* (Ford. Paár Tamás.) Helikon, Budapest, 2012, 23.

⁶Swinburne nézeteinek ezen összefoglalását Paul Drapertől veszem, lásd Paul Draper: *Simplicity and Natural Theology*. In: Michael Bergmann – Jeffrey E. Brower (szerk.): *Reason and Faith. Themes from Richard Swinburne*. Oxford University Press, Oxford, 2016, 50.

⁷Richard Swinburne: *Van Isten?* (Ford. Vassányi Miklós.) Kossuth Kiadó, Budapest, 1998, 80.

⁸Richard Swinburne: *The Existence of God*, i. m. 187–188.

⁹Richard Swinburne: *Simplicity as Evidence of Truth*. Marquette University Press, Milwaukee, 1997, 27–29.

¹⁰Richard Swinburne: *The Existence of God*, i. m. 97.

¹¹Paul Draper: *Simplicity and Natural Theology*. In: Michael Bergmann – Jeffrey E. Brower (szerk.): *Reason and Faith. Themes from Richard Swinburne*, i. m. 48–63.